

Наукове Товариство імени Шевченка
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Серія MOVPro

**МОВОЗНАВЧА КОМІСІЯ НТШ.
З ІСТОРІЇ ЛЮДЕЙ ТА ІДЕЙ**

Монографія

Львів
Видавництво Львівської політехніки
2023

УДК 061.22:811.161.2
М 74

Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей / відп. ред. Ганна Дидик-Меуш; Наукове товариство імени Шевченка; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 918 с.

Колективна монографія присвячена 150-річчю Наукового товариства імени Шевченка. У томі зібрано дослідження сучасних мовознавців із різних галузей: історії мови та історії мовознавства, граматики і правопису, лексикології і лексикографії, ономастики і словотвору, текстології і текстології, діалектології і соціолінгвістики, лінгводидактики і термінології. Такий матеріал повноцінно репрезентує як значний науковий здобуток членів Мовознавчої комісії НТШ, так і мовознавство загалом – в Україні та поза нею.

Для фахівців, гуманітаріїв і всіх, кого цікавить сучасне мовознавство в різних його аспектах.

Рецензенти:

Масенко Л. Т., д-р філол. наук, професор катедри української мови НУ «Києво-Могилянська академія» (Київ)

Грещук В. В., д-р філол. наук, завідувач катедри української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (Івано-Франківськ)

Якубовська-Кравчик К., Phd, ад'юнкт, в.о. керівника катедри україністики Варшавського університету (Варшава)

Рекомендувала до друку

Вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 11 від 26.10.2023 р.)

ISBN 978-966-941-889-0

© Колектив авторів, 2023

© Наукове товариство ім. Шевченка, 2023

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича, 2023

ЗМІСТ

Вітальне слово голови НТШ. Мовознавча комісія НТШ для української науки <i>Роман Кушнір</i>	7
Слово відповідального редактора <i>Ганна Дидик-Меуш</i>	9

ЧАСТИНА 1. ІСТОРІЯ МОВИ

Розділ 1. Історична пам'ять українців: лінгвістичний вимір <i>Лідія Гнатюк</i>	17
Розділ 2. Українське літописання XVII століття крізь призму етномовної свідомости <i>Ірина Фаріон</i>	33
Розділ 3. Жанр учительних Євангелій у мовотворчому контексті XVI–XVII століть: синтез сакрального і народного <i>Уляна Добосевич</i>	57
Розділ 4. Описи замків як джерело «Словника української мови XVI – першої половини XVII століть» <i>Юрій Осінчук</i>	79
Розділ 5. Westrussisch-großrussischer Sprachkontakt im 15. Jahrhundert <i>András Zoltán</i>	99
Розділ 6. Лексикон щоденникових записів Миколи Ханенка <i>Василь Денисюк</i>	113
Розділ 7. Маєткове господарство і його найменування в пам'ятках української мови XVI–XVIII століть <i>Олена Слободзяник</i>	137
Розділ 8. «Словник української мови XVI – першої половини XVII століть»: що передувало його появі за роки діяльності НТШ <i>Ганна Дидик-Меуш</i>	149
Розділ 9. Українська історична лексикографія: становлення і розвиток <i>Ганна Войтів, Ольга Кровицька</i>	161
Розділ 10. Стійкі словосполучення в історичних словниках української мови <i>Ірина Черевко</i>	176

ЧАСТИНА 2. ОНОМАСТИКА. СЛОВОТВІР

- Розділ 1.** Відантропонімі астіоніми України
в аспекті лінгвокультурологічного портретування
Віра Котович 185
- Розділ 2.** Власні назви як результат словотвірної продуктивності
іменникових форм: називний і родовий множини як твірні бази
при ономатизації / трансономатизації
Ірина Кузьма 203
- Розділ 3.** Українська антропонімія XVII століття
в маловідомому турецькому історичному джерелі. II
Зоряна Купчинська 221
- Розділ 4.** Identyfikacja dynastii książęcych w Ukrainie
w źródłach XVII–XVIII wieku
Irena Mytnik 243

ЧАСТИНА 3. ГРАМАТИКА

- Розділ 1.** Морфологія в історії академічної лінгвоукраїністики:
ідеї та здобутки
Катерина Городенська 253
- Розділ 2.** Локатив у структурі речення: особливості
реченневого моделювання.
Анатолій Загнітко 275
- Розділ 3.** Степан Смаль-Стоцький
і його граматична концепція: дієслово
Ольга Заневич 291
- Розділ 4.** Прийменник в історії українського мовознавства
Ольга Гайда 312
- Розділ 5.** Про одну питому морфологічну форму української мови
Лариса Колібаба 329
- Розділ 6.** Динаміка норм дієслівного керування
в сучасній українській літературній мові
Валентина Фурса 345

ЧАСТИНА 4. ПИТАННЯ ПРАВОПИСУ

- Розділ 1.** Щодо спадщини «харківського правопису» 1928 року
в «Українському правописі» 2019 року
Міхаель Мозер 363

Розділ 2. Мовознавчі праці Михайла Возняка: питання популяризації української мови та її правописної уніфікації в XIX – першій третині XX століття <i>Галина Тимошик</i>	425
--	-----

ЧАСТИНА 5. МОВА І СУСПІЛЬСТВО. ТЕКСТ. КОНТЕКСТ

Розділ 1. Наука і/як лектура: трансформація ідей та парадигм у середовищі НТШ XIX – початку XXI століть <i>Роман Голик</i>	477
Розділ 2. Лінгвопрагматичні аспекти розповідей очевидців про Голодомор в Україні 1932–1933 років <i>Флорій Бацевич</i>	513
Розділ 3. Українська мова у вирі суспільних подій кінця XX – початку XXI століття: нові ресурси мовомислення <i>Євгенія Карпиловська</i>	527
Розділ 4. Мова і російсько-українська війна. Словник «Позивні, або лексика української повсякденности 2022 року» <i>Галина Мацюк</i>	543
Розділ 5. Лінгвостилістичні особливості президентської інавгураційної промови <i>Світлана Романюк</i>	573
Розділ 6. Архетип КОЛО та його вербальні символи <i>Оксана Сімович</i>	587
Розділ 7. Літургійний текст як жанрова форма комунікації із трансцендентним <i>Наталія Пуряєва</i>	611
Розділ 8. Андрей Шептицький: Слово Боже словом українським (мовні тактики пастирських послань) <i>Оксана Зелінська</i>	621
Розділ 9. Лінгвістика в системі цінностей Івана Франка <i>Олександра Сербенська</i>	639
Розділ 10. Лексико-семантичні маркери мови українців Галичини (за повістю Петра Франка «Іван Франко») <i>Зоряна Мацюк, Леся Кирилович</i>	656
Розділ 11. На перехресті лексикографії і лінгводидактики: до визначення жанру розмовника <i>Олександра Антонів</i>	673

Розділ 12. Acquisition of Socio-pragmatic Competence in the Ukrainian Study Abroad Context: Discovering Language and Cultural Norms <i>Alla Nedashkivska</i>	683
Розділ 13. Українські вчені-термінологи – члени НТШ <i>Ірина Кочан</i>	700
Розділ 14. Питання української мови в науковому доробку угорських мовознавців <i>Єлизавета Барань</i>	717

ЧАСТИНА 6. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Розділ 1. Z metodologii badań gwar na terytorium bilingwialnym (na przykładzie południowego Podlasia) <i>Feliks Czyżewski</i>	739
Розділ 2. Концепти ВЕРХ / НИЗ у системі координат діалектної картини світу <i>Тетяна Ястремська</i>	761
Розділ 3. Oralność gwar a ich ewolucja <i>Jerzy Sierociuk</i>	783
Розділ 4. Матеріальні елементи надсянського весільного обряду: етнолінгвістичний контекст <i>Леся Хомчак</i>	793
Розділ 5. Словник весільної лексики бойківських говірок: специфіка реєстру та способи репрезентації. II <i>Наталія Хібеба</i>	831
Розділ 6. Фразеологізми родильної обрядовості у східноподільських говірках <i>Тетяна Тищенко</i>	873
Розділ 7. Лемківські архітектурні назви: семантика, походження, паралелі <i>Мирослава Гнатюк, Надія Пашкова</i>	893
Розділ 8. Мова Львова як урбаністичний лінгвофеномен <i>Галина Сікора</i>	907

РОЗДІЛ 6. ЛЕКСИКОН ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ МИКОЛИ ХАНЕНКА

Василь ДЕНИСЮК

Визначальним у сучасній лінгвістичній україністиці є синтез нових методів дослідження для вирішення суперечливих питань різних галузей знань та отримання більш об'єктивних результатів наукових досліджень. Комплексний підхід до вивчення формування лексику української мови полягає в поєднанні джерелознавчого і власне лінгвістичного підходів, що є особливо ефективним під час аналізу лексичних одиниць.

Одним із джерел, що посіло помітне місце в літературно-мистецьких і суспільно-політичних виданнях останніх десятиліть, є щоденник. Популярність того чи того жанру слугує своєрідним індикатором духовного стану суспільства, тому затребуваність щоденника нині зрозуміла. Ми переживаємо час самопізнання, іноді важкого і болючого, пізнання своєї історії, своїх міфів, кумирів, помилок та ін., що детермінує ціннісне навантаження щоденникових записів, які є одним із важливих засобів духовного самовизначення особистості, вироблення власної ідентичності; окрім цього, вони подають відомості про історичні події, побут та настрої певної епохи.

Вивченням щоденників займається низка наукових дисциплін: літературознавство, лінгвістика, соціологія, історія, філософія, культурологія. Предметом їхніх досліджень є специфіка жанру щоденника, його історія, еволюція, зв'язки з художньою прозою та документалістикою. Однак зауважмо, що дослідники переважно студіюють щоденникові записи ХХ ст., меншою мірою – ХІХ ст. Хоч, як свідчать історичні дані, в Україні щоденник як жанр формується на початку ХVІІІ ст.: щоденники М. Ханенка, Я. Марковича та П. Апостола, писані, щоправда, різними мовами і різними стильовими варіантами однієї мови. Якщо П. Апостол написав свій щоденник французькою мовою, то Я. Маркович послуговувався тогочасною українською книжно-писемною мовою, а М. Ханенко починав записувати українською мовою, близькою до живої, проте позамовні чинники (тривалий час перебував на службі в Санкт-Петербурзі) спричинили помітний російськомовний вплив.

Пильний погляд на щоденники І половини ХVІІІ ст. видається нам продуктивним, оскільки це період найвищої політичної та соціальної напруги в тій частині українських земель, що входила до складу Російської імперії, коли і людський, і соціальний фактори були однаково значущими. Особливу цінність становлять щоденники тих осіб, котрі були не лише свідками та учасниками змін, а й презентантами іншої ментальності, яка оцінювала подію крізь призму

власного досвіду, відображаючи це відповідною мовою. Таким документом, безумовно, є щоденникові записи генерального хорунжого Миколи Ханенка.

В українському мовознавстві до «Щоденника» М. Ханенка спостерігаємо дещо упереджене ставлення, оскільки значна частина лінгвістів вважає мову щоденника російською, тому й оминає його як цінне джерело. Насправді це не так, про що свідчать численні фонетичні, морфологічні та синтаксичні ознаки твору. Звісно, вплив російської мови відчутний, особливо це стосується «нової» (на той час) запозиченої лексики. Проте це знаходить логічне пояснення, особливо якщо порівняти видрукувані записи за 1719–1723, 1754 pp.¹ і 1727–1753 pp., що різко контрастують саме мовою, якою їх писав М. Ханенко. До того ж маємо кілька видань – Й. Бодянського (частина за 1722 р.) (1858 р.), архієпископа Філарета в «Чернігівських єпархіяльних відомостях» (за 1732 і 1733 pp.) (1865 р.)², О. Лазаревського та журналу «Київська старовина»³, – які різняться не тільки мовою, а й повнотою записів, що тільки посилює нас у думці, що до рук видавців потрапляли різні списки щоденникових матеріалів.

Заслужена знаннями і неабиякими «редакторськими» вміннями посада, що зобов'язувала М. Ханенка вести канцелярію українських гетьманів, ставить під сумнів «російськість» тексту «Щоденника». Можна, звісно, припустити, що «на роботі» генеральний хорунжий послуговувався тогочасною українською мовою, а для власних записів – тогочасною російською. Але в такому разі потрапляємо в алогічну ситуацію, оскільки щоденник – це той жанр, де людина зазвичай послуговується тією мовою, що вивільняє її від стандартів, отже, є для людини засобом повсякденного спілкування. Якщо це так, то змушені будемо констатувати, що в I половині XVIII ст. Чернігівщина і Сумщина говорили російською. Чому ж тоді тогочасні пам'ятки ділового стилю з цих територій засвідчують незначний вплив російської мови, відображаючи українську мову в її східнополіському ареальному вияві? Тому відповідь можемо шукати тільки в підготовці тексту «Щоденника» до друку, де значну кількість українських рис було «підігнано» під російську мову кінця XIX ст. і передано, відповідно, знаками тодішньої «імперської» абетки.

Українська лінгвістика не багата на праці, у яких би досліджували той чи той аспект мови «Щоденника» М. Ханенка. Зокрема В. Денисюк на матеріалі пам'ятки докладно проаналізував субстантивацію прикметників⁴, студіював історію фразеологізму *за рукою*⁵; у співпраці з О. Зелінською вивчено синтаксичні

- 1 Титовъ А. Дневникъ Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.). *Киевская старина*, 1896. Т. LIV. № 8. С. 151–196 (далі в тексті – ДНХ-1).
- 2 Дневникъ Николая Даниловича Ханенка. *Черниговскія єпархіяльнѣя извѣстія*, 1865. № 24. С. 756–770; 1866. № 1. С. 25–32; № 2. С. 57–64; № 3. С. 81–96; № 4. С. 114–128; № 5. С. 153–160.
- 3 Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 гг. Київ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. 524 с. (далі в тексті – ДНХ).
- 4 Денисюк В. Субстантивати як результат когніції людини (на матеріалі «Щоденника» генерального хорунжого Миколи Ханенка). *Людина в мові і тексті*: колективна монографія / за заг. ред. проф. О.Ю. Зелінської. Умань: Візаві, 2020. С. 165–236.
- 5 Денисюк В. В. Фразеологія щоденникового дискурсу української мови першої половини XVIII ст. *Мовознавчий вісник* : збірник наукових праць. Черкаси, 2021. Вип. 30. С. 14–23.

особливості числівника⁶ і зазначено: «Щоденник» є першою фіксацією партикулярності нумератива⁷.

Однак не з'ясовано ще багато питань, що й визначає актуальність докладного студіювання мови пам'ятки загалом та її лексики зокрема. Усвідомлюючи, що неможливо охопити неохопне, обмежимося кількома групами.

Назви осіб за родом діяльності. Цій тематичній групі в діяхронній українськості присвячено чимало студій. Основу досліджень становлять пам'ятки ділового письменства, тимчасом як художня література, регіональні тексти залишаються все ще поза увагою мовознавців. Загалом історію цих назв представлено в академічному виданні «Історія української мови. Лексика і фразеологія»⁸; докладніше проаналізувала назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. О. Кровицька⁹; на матеріалі «Актив Полтавського полкового суду (1683–1740 рр.)» структурно-семантичну характеристику цих назв здійснила Л. Москаленко¹⁰ та ін.

Щодо специфіки використання *nomina agentis*, то необхідно враховувати кілька чинників: по-перше, «Щоденник» є різновидом епістолярного стилю, що, крім чіткої хронологічної вісі, не обмежує його автора більше нічим; по-друге, автор «Щоденника» – людина, яка посідала високе місце в тодішній українській суспільній ієрархії, а це свідчить про індивідуальну вербалізацію української мовної картини світу, а не колективно-шаблонну, що можна спостерегти, наприклад, в актах, грамотах та ін.; по-третє, автор «Щоденника» у службових справах бував за межами України, фіксуючи й нові слова, що, можливо, саме так потрапили в українську мову.

Хронологічно перетинаються з досліджуваною нами пам'яткою «Акти Полтавського полкового суду». Л. Москаленко виокремлює 20 семантичних груп, зокрема такі: назви осіб, пов'язані з державно-адміністративною службою; назви осіб, пов'язані з військово-адміністративною службою; назви осіб, пов'язані із судочинством тощо¹¹. Зрозуміло, що мікрогрупи на позначення адміністративно-управлінської (світської, церковної) та військової сфер становлять у «Щоденнику» ядро аналізованої групи, тому тут акцентуємо увагу на семантичних і словотвірних особливостях «робочих» найменувань. Пам'ятка засвідчує розмаїття спеціальностей та їхніх номінацій. Власне, тільки кілька назв презентують узагальнену семантику 'особа, яка виконує роботу': «Алексію дань рубль, Федору слузъ Козми Іакимовича за егожь Алексія заплатилъ пять рублей въ Глуховъ»

6 Зелінська О. Ю., Денисюк В. В. Синтаксис нумератива у щоденниковому дискурсі української мови початку XVIII ст. *Dynamics of the development of world science: abstracts of the 8th International scientific and practical conference*. Perfect Publishing. Vancouver, Canada. 2020. P. 437–446.

7 Ibid. P. 444.

8 Історія української мови. Лексика і фразеологія / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1983. С. 422–465, 477–504.

9 Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст.: семантика і словотвір. Львів, 2002. 213 с.

10 Москаленко Л. Назви осіб за родом діяльності в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей*. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 266–273.

11 Там само. С. 267–270.

(ДНХ, 21); «Извѣстили подрядчики на дрань, что видрали 20 копѣ, а 30 копѣ еще имѣють драть, копу по 15 к., которымъ дано въ задатокъ 1 р. 50 к. да хлѣба четверту, соли безмѣнь, сала безмѣнь, два безмѣна крупъ» (26); «За рибу дано 35 к., ремесникамъ 6 к., Козлу на дорогу 6 к., на перевозъ 2 к.» (42).

Інші аналізовані лексеми позначають осіб за конкретним родом діяльності:

1) назви осіб, які пов'язані з медициною: «Мнѣ зубъ болячий вириваль штапѣ-лѣкаръ Петръ Івановичъ» (ДНХ¹², 4); «Взяты у доктора лекарства для себе и для хлопця» (27); «лекаръ» (56); «лѣкаръ» (73);

2) назви осіб, які пов'язані з косметично-лікувальною діяльністю: «Цилпорнику за кровоупущеніе 20 копѣекъ» (ДНХ, 12); «Цирулику за голеня 4 коп.» (41); «Пуцаль цилпорикъ кровь мнѣ банками, которому даны 40 к.» (276). Щоденникові записи М. Ханенка слугують яскравим прикладом того, що цирульники володіли компетентностями і в галузі надання косметично-гігієнічних процедур, і в галузі медицини. Г. Дидик-Меуш зауважує, що «у давнину вони були широкими спеціалістами медичної галузі, а перукарське ремесло здобували паралельно з лікарським. І коли учених лікарів можна було порахувати на пальцях руки, а їхні послуги були доступні тільки заможним, то люди користувалися переважно послугами цирульників-хірургів»¹³;

3) назви осіб, які шиють взуття: «За 4 габелки постолки 1 р., за подошви 16 копѣекъ, на разніе покупки въ Погаръ копѣекъ 20, шевцю Мойсею дано 60 копѣекъ на шкуру» (11); «шевцю ad rationem 20 к.» (24);

4) назви осіб, які обробляють дерево і виготовляють вироби з нього: «Посланъ листъ чрезъ Скоробогатого, жителя погарского, до Мартина Лирского, чтобы онъ подрядилъ тесель баню и комору строити» (ДНХ, 9); «Отправлены плотники, присланные отъ пана Скоропадского для осмотра будинковъ пана Федора Ширая, и чрезъ нихъ же дано отвѣтное писмо» (101); «Писаль зъ Ярцова къ Івану Борознѣ въ Медведовѣ о снѣцару Никитѣ» (141); «Івану теслѣ (плотнику) на его нужды въ щотъ за роботу данъ 1 р.» (Там само); «Были у мене панѣкадилщикъ Никита Ивановъ и столяръ, зъ которыми договорилъ зъ панѣкадилщикомъ о вилитю бляхъ на шоры, а зъ столяремъ на роботу 7 дверей до нового будинку» (144);

5) назви осіб, які пов'язані з торгівлею: «Одъ шинкаря чаусовского Ноздри отобралъ денегъ рублей 19 и ему въ оныхъ до паракунку даль росписку» (100); «Послѣ полдня былъ у мене купецъ іноземець Стефенсонъ» (284);

6) назви осіб, які пов'язані з малярством: «Василу маляру, которій робилъ коло грамоты, да и обѣщаль портретъ государыни, за роботу 1 р.» (94);

7) назви осіб, які виготовляють ювелірні вироби: «Золотарю» (25); «Сегожъ числа дано срѣбро Антону золотарю на роблене килѣха (чаши) вѣсомъ 21 лоть и 3 золотника» (107);

8) назви осіб, які обробляють метали та виготовляють вироби з них: «ковалямъ на крушъ 10 к.» (41); «кузнецу» (55);

¹² У наступних численних ілюстраціях з одного і того ж джерела (ДНХ) у круглих дужках подано тільки сторінку з пам'ятки, звідки взято цитату.

¹³ Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. Львів, 2008. С. 89.

- 9) назви осіб, які пов'язані з чеканенням: «чеканщику» (35);
- 10) назви осіб, які доглядають за кіньми: «подводніка» (12); «конюшого» (22);
- 11) назви осіб, які пов'язані з перевезеннями: «Перевознікамъ 6 копѣекъ» (15); «машталѣру» (22); «За перевезеніе бутирю, извощикамъ и перевозчикамъ 38 к.» (47); «Гребцямъ» (48);
- 12) назви осіб, які виготовляють вози, сани: «стелмаху» (12);
- 13) назви осіб, які виготовляють зброю: «шабелника» (16);
- 14) назви осіб, які склять вікна: «шклярамъ» (25);
- 15) назви осіб, які виготовляють спиртні напої: «пивовару» (28);
- 16) назви осіб, які виготовляють бочки: «бондару» (29);
- 17) назви осіб, які ріжуть тварин: «рѣзникъ» (29);
- 18) назви осіб, які шиють вироби з тканини: «швачки» (28); «за шнурокъ и нитки Іванцю до кунтуша 16 к., кравцю Карноуху 38 к.» (41); «кравцамъ» (29); «кравцямъ» (40);
- 19) назви осіб, які готують страви: «кухару» (29); «стряпчимъ» (81);
- 20) назви осіб, які пов'язані з фарбуванням: «фарбилницѣ 20 к.» (41);
- 21) назви осіб-видавців: «інтроліогатору (переплетчику)» (40);
- 22) назви осіб, які виготовляють свічки: «свѣчарцѣ» (42); «воскового майстера» (85);
- 23) назви осіб, які пов'язані із квітникарством: «огородникъ» (59);
- 24) назви осіб, які виготовляють головні убори: «шاپочнику» (43);
- 25) назви осіб, які пов'язані з музикою: «Публикація по всѣмъ Пітербурхѣ черезъ лѣтаврщикомъ и трубачей о имѣючомъ бытъ погребеніи» (2); «барабанщикамъ» (19); «гобоистамъ» (43); «бандористъ» (53); «трубачи, литаврами» (Там само); «музыкантамъ» (237);
- 26) назви осіб, які пов'язані з доставкою кореспонденції: «куріеромъ» (ДНХ, 44); «почтаръ» (97); «почтаровъ» (ДНХ-1, 181);
- 27) назви осіб, які пов'язані з перекладом текстів: «переводчика» (ДНХ, 45); «транслятори» (61);
- 28) назви осіб, які пов'язані з освітою: «ректор» (13); «студенту» (Там само); «учителю» (68);
- 29) назви осіб, які пов'язані з написанням/переписуванням документів: «писарь» (61); «копіистъ» (63); «писцу» (79);
- 30) назви осіб, які пов'язані із пранням білизни: «портомой» (76); «праццѣ» (84);
- 31) назви осіб, які виготовляють мотузки: «линнику» (11);
- 32) назви осіб, які пов'язані з управлінням господарством: «Обѣдали у мене намѣстникъ и економъ никольскіе» (15);
- 33) назви осіб, які пов'язані з охоронною діяльністю: «Посланъ сторожъ въ Андрѣйковичи по сѣно для свезеня оногъ въ Стародубъ» (39);

34) назви осіб, пов'язані з фармацевтикою: «Провожаль насъ аптекаръ Гелтеръ» (14);

35) назви осіб, які пов'язані з діловодством: «секретаремъ» (20); «канцеляристовъ» (48); «подканцеляриста» (56);

36) назви осіб, які пов'язані з геодезією: «туть встрѣтились два геодезисти, изъ адмиралтейства на Воронежъ посланные» (46);

37) назви осіб, які пов'язані з корабельною справою: «быль прежде корабельного мастера Шкляева» (48).

Частина *nomina agentis* поступово онімізувалася – стала прізвищевими назвами, що дає змогу завдяки останнім поповнити аналізовану групу новими лексемами: «Степану Римару за роботу коло старой кулбаки, и до новой за послиска и что паправоваль де що золот. 1, а шаговъ 5» (ДНХ, 25); пор.: *римар* 'майстер, який виготовляє ремінну зброю' (СУМ VIII, 535)¹⁴; «У Савки Кожемяки взята шкура яловичая въ 8-ми гривнахъ» (ДНХ, 29) – *кожум'яка* 'майстер, що виробляє сирицю; мнець' (СУМ IV, 208) та ін.

Наведений матеріал презентує назви осіб (чоловіків та жінок) за родом діяльності. Словотвірний аналіз засвідчує, що більшість назв утворена суфіксальним способом; продуктивні суфікси *-ар* (*лікаръ, столяръ, сніцаръ, золотаръ, бондаръ* та ін.), *-ник* (*ремісникъ, цилюрникъ, шабельникъ, подводникъ, линникъ, огородникъ* та ін.). Частина номенів на позначення жінок утворена від номенів на позначення чоловіків (*свічкарка, фарбилниця*), почасти зазнаючи змін у семантиці (*шивачка* 'фахівець із пошиття одягу' замість очікуваного 'фахівець із пошиття взуття'). У синонімічні відношення вступають питомі і запозичені лексеми (*лікаръ – докторъ, машталіръ – извощикъ, переводчикъ – трансляторъ, столяръ – сніцаръ – тесля – плотникъ, інтроліогаторъ – переплетчикъ*), одно- і двослівна номінації (*свічкарь – восковий майстеръ*).

Військова лексика. Корпус військової лексики є стійкою системою, в якій слова об'єднані значенням 'належність до війська, до збройних сил'. Тематична група військової лексики об'єднує лексико-семантичні підгрупи – окремі галузі військової сфери. Досліджуваний матеріал дає підстави виокремити підгрупи найменувань озброєння, військово-морську лексику, найменування осіб із військовим званням чи на військовій посаді, військову побутову лексику, дієслівну військову лексику.

Тематична група військових назв, зафіксованих у «Щоденнику», об'єднує п'ять підгруп.

I. Морська військова лексика складається з таких мікрогруп:

1) назви кораблів та засобів пересування по воді – *фрегат, шлюпка, галіот*: «По полдни въ 4-мъ часу спущень въ адмиралтействѣ корабль или фрегатъ, названный Вагенмейстеръ, въ 46 пушокъ» (ДНХ, 55); «Писано писмо къ сину въ Киль, подъ № 11, чрезъ іеромонаха Невского монастыря Іосифа, отправляющогося на фрегатъ,

¹⁴ Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1970–1980 (далі в тексті – СУМ).

називаємось Москва, на которомъ и принць Августъ отъедеть» (316); «ажь до полудня и плили доброю погодою, а по полудню почаль утихати вѣтеръ, въ якое время минулисмо одно судно, шлюпку государеву» (ДНХ-1, 180); «еще зась и другое судно морское, т.е. далѣ моремъ отъ береговъ ишло, зовемое галіотъ» (Там само);

2) загальні назви кораблів, військових та ластових суден – *корабль, судно*: «Сегожь числа [...] изволила въ адмиралтействѣ заложить корабль въ сто пушокъ» (ДНХ, 47); «Енераль адмираль и Петръ Андріевичъ взойшли на судна и, когда прїѣздилъ адмараль противъ якового судна, зъ каждого стрѣляно и пань Тарновскій взойшоль на ластовое судно» (ДНХ-1, 187);

3) назв військового флоту, груп кораблів: «Полковникъ Чернцовъ на флотѣ къ Аграханской заливѣ прїйшовшій зъ капитаномъ морскимъ Никитою Петровичемъ Велбое былъ въ транжаментѣ на службѣ Божой» (ДНХ-1, 179);

4) назви місця стоянки та ремонту кораблів – *верф, гавань*: «съ нами жь обѣдалъ асессоръ партикулярной верфи Максимъ Івановичъ Карамішевъ» (ДНХ, 285); «немалый пожаръ былъ, казармы партикулярной верфи погорѣли» (315); «по обѣдѣ ездили въ галерную гавань» (383);

5) назви осіб, які пов'язані з мореплавством:

а) назви осіб командного складу: «Полковникъ Чернцовъ на флотѣ къ Аграханской заливѣ прїйшовшій зъ капитаномъ морскимъ Никитою Петровичемъ Велбое былъ въ транжаментѣ на службѣ Божой» (ДНХ-1, 179); «Главный всей арміи и флоту коммендоръ, енераль адмираль Федоръ Матвѣевичъ Апраксинъ» (187); «онимъ-же орденомъ жаловаль 9-ть персонъ кавалерами, въ томъ числѣ и царевича грузинского, генерала маіора Георгія, контръ-адмирала Воина Яковлевича Корсакова» (ДНХ, 351);

б) назви осіб за посадою на флоті: «матроси, лоцмани, которіе управуютъ паросами и прочіимъ, а що командуютъ судномъ къ людемъ, тотъ зовется мѣчманъ, що править рулу, той есть также лоцманъ, албо кормшить» (ДНХ-1, 181–182);

в) назви осіб, які служать на флоті або мають стосунок до флоту: «корабельного майстера Шкляева» (ДНХ, 48); «еще зась и другое судно морское, т.е. далѣ моремъ отъ береговъ ишло, зовемое галіотъ, на которомъ первенствующимъ былъ Филиппъ Петровичъ Палчиковъ подмастерій корабельный да Іванъ Даниловичъ хочеть (кочотъ) паросный, и Тихонъ Ігнатъевичъ Блоковъ майстери» (ДНХ-1, 180);

б) назви елементів оснащення корабля, його частин. М. Ханенко докладно описує будову корабля. Фіксуємо лексеми цієї мікрогрупи в такому фрагменті про якорі: «Два якори, одинъ большій два зубный зъ колодою, зовомою штокъ, другій меншій дрекъ у обоихъ канати, т.е. лини, на которихъ оніе пускаются въ воду, зовуть кабалковіе, да два дерева, якіе уставичне плавають на водѣ и показуютъ, гдѣ якорь въ водѣ лежитъ, зовутся буи, а веровка, на якихъ они падають на воду, буйребъ [...]» (ДНХ-1, 181–182);

7) назви установ військово-морського флоту: «Сегожь числа [...] изволила въ адмиралтействѣ заложить корабль въ сто пушокъ» (ДНХ, 47);

8) назви вітрів: «Вѣтри на мори принципалнѣйшіи суть чтири, полуночный зовется нордь, востодный вестъ, полуденный зундь, западный вестъ (ДНХ-1, 182), та ін.

II. Підгрупа назв озброєння складається з таких мікрогруп:

1) назви індивідуальної вогнепальної зброї: «Гіежъ горскіе татаре великую охоту мають до оружія, а именно янчарки все зъ сребрними пасками держать, роги єдни, а другіе ладовницѣ роговіе зъ ладунками такими, що тилко порохъ зъ нихъ висипається, носять (ДНХ-1, 178). *Янчарка*, за даними словника П. Білецького-Носенка, – це гвинтівка (Біл.-Нос., 64)¹⁵;

2) назви обладунків: «прочіе въ панцерахъ зъ мисюрками и карвашами при сагайдакахъ» (ДНХ-1, 177); «даровала [...] адмиралу и Петру Андреевичу по панцеру и по парѣ опеленбасовъ сръбрнихъ» (183). За даними «Словника української мови» П. Білецького-Носенка, *панцир* – ‘кольчуга, складена зі сталевих кілець для захисту воїна від холодної зброї, стріл, ударів шаблями та ін.’ (Біл.-Нос., 271);

3) назви групової зброї. На позначення вогнепальної зброї спочатку послуговувалися номеном *пушка* (XIV–XVI ст.); цю лексему активно використовує М. Ханенко: «въ 8 часу пополночи дано на slave новому імператору зъ 105 пушекъ» (ДНХ, 2); «когда водосвятіе окончалось, то по учиненню ракетою сигналу випалено въ крѣпости и въ адмиралтействѣ зъ 41 пушки, а послѣ на ліоду зъ 21 пушки поставленыхъ палено-жъ, а потомъ полки бѣглымъ огнемъ и знову зъ тихъ-же пушокъ, а послѣ полки, тако-жъ и третій разъ зъ оныхъ же пушокъ и полки випалили» (90). Однак у XVII ст. із тим же загальним значенням використовували полонізм *дело* (стпол. dzialo) і запозичене з італійської мови *гармата*. Очевидно, у I половині XVIII ст. мода на італійську мову була меншою, аніж, наприклад, на французьку чи німецьку, з одного боку, з іншого – номен *гармата* «прижився» в польській мові, звідки його в такій формі запозичила українська народнорозмовна мова. Звертає на себе увагу використання і запозиченої з французької мови через польське посередництво лексеми *мортира*: «Потомъ обѣдали у полковника, и при многократной зъ мартировъ и мелкого ружья палбѣ, гуляли до позна въ ночь» (141), що в сучасній українській мові перебуває в пасивному фонді (її подають із ремаркою «застаріле») (СУМ IV, 802). Очевидним є факт незавершеної адаптації цього номена в російській мові, оскільки чужинець, яким був М. Ханенко, записав її відповідно до почутого. Проте в тексті виявляємо й інші варіанти: «По службѣ Божой было водосвятіе при криницѣ, а по окончаніи палба производилась зъ можчирей» (ДНХ, 502), «князь забавился ажъ довѣчера при стрѣлянню зъ гармать, и мождрировъ» (ДНХ-1, 164). Це спонукає звернутися до старопольської мови задля об’єктивних висновків. За даними «Słownika polszczyzny XVI wieku», іменник *moździerz* у різних графіко-фонетичних варіантах був активно вживаним уже в XVI ст.¹⁶ Форму *можчирь* фіксують «Матеріали до Словника української писемної та книжної української мови XV–

15 Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. 424 с. (далі в тексті – Біл.-Нос.).

16 Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wydawnictwo PAN, 1984. T. XV. S. 131–132.

XVIII ст.» Є. Тимченка, ілюструючи її функціонування в українській мові прикладом саме зі «Щоденника»¹⁷. Про пізнє входження до лексику української мови номена *мортира* свідчить і «Словник української мови» П. Білецького-Носенка, який кодифікує вживання в українській мові I половини XIX ст. графіко-фонетичних варіантів *можцирь* (*мужцирь*) ‘мортира’ (Біл.-Нос., 227) і *муцирь* ‘тс.’ із вказівкою на польське джерело (Біл.-Нос., 232).

М. Ханенко як людина, тісно пов’язана з військовою сферою, не міг не послуговуватися і номеном *гармата*. Квантитативна статистика засвідчує домінування номена *пушка*, проте лексему *гармата* генеральний хорунжий теж використовує з початковим [г] чи без нього: «князь забавилася аж довѣчера при стрѣлянню зъ гарматъ» (ДНХ-1, 164); «наверху зась всѣхъ будинковъ замокъ мурованный же, въ которомъ и арматъ килко десять штукъ найдуется» (183); «а по молебнѣ випалено зъ 31 штуки арматъ» (186). Лексема *гармата*, витіснивши синонімічні найменування, стала носієм видового значення ‘артилерійська довгоствольна вогнепальна зброя з положою траєкторією’ (СУМ II, 32);

4) назви боєприпасів: «прочихъ шлюпокъ, якіе были наладовани запасами харчевими, и аммуницією, арматами, кулями, порохомъ, бомбами» (ДНХ-1, 179); «теды повторе випалено зъ пушки кулею» (181);

5) загальні назви зброї. У тексті «Щоденника» часто вживаним є номен *ружьє* ‘будь-яка зброя’: «прибыль и полковникъ ко мнѣ, то отдана ему честь отъ всего полку поднятїемъ ружья на карауль и зъ музикою» (ДНХ, 141). Атрибутивні кваліфікатори дають змогу зорієнтуватися, про який вид зброї йдеться: «на остатокъ изъ мелкаго ружья козаки одинъ залпъ випалили» (141); «Послѣ водосвятїя-же пушечная изъ крѣпости и изъ адміралітейства одинажды, а изъ пушекъ полковыхъ и изъ мѣлкого ружья троекратно палба была» (296); «При погребенїи-же команда отъ измайловского полку салдаты три залпы зъ дробного ружья выпалила» (344).

III. Підгрупа назв осіб за військовим званням чи військовою посадою складається з таких мікрогруп:

1) назви осіб із військовим званням (часто є вказівка на рід військ): «Обѣдали у мене меклембургского корпуса пѣхотный маіоръ Лепель и отъ кавалерїи капитанъ Цибеть» (ДНХ, 125); «Быль у оберъ штеръ крикзъ комиссара Панина и ему-жъ вручилъ листъ гетманскїй и указъ зъ главного военного комиссарїату» (ДНХ-1, 171); «ѣдучихъ насъ встрѣтилъ на дорозѣ господинъ полковникъ бригадиръ отъ кавалерїи Яковъ Сергѣевичъ Шамардинъ» (186); «Въ наметной церквѣ, въ томъ же городку розбитой, былъ молебенъ, куда государь, государыня, адміралъ и другїе насъ енерали зѣхавшисъ поздравляли» (Там само); «Въ вечеру были у насъ въ кварталѣ князь Александръ Борисовичъ Куракинъ, оберъ-штапмейстеръ, и Александръ Ивановичъ Головинъ, генераль-інтендантъ отъ адміралтейства» (263); «Машкарадъ былъ у оберъ-маршала Шепелева» (266); «по отправленномъ набоженствѣ трактовани были обѣдомъ гвардїи преображенско-

¹⁷ Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / підгот. до вид.: В. Німчук, Г. Лиса. Київ; Нью-Йорк, 2003. Кн. 1. С. 434.

го полку штабу и оберъ офѣцери ради праздника Преображенія Господня» (321–322). Засвідчено низку назв звань, що характеризують специфіку військового устрою козацького війська: «Рано былъ у господина генерала Нарышкина и вручилъ его превосходительству грамоты 2, о томъ же, что и гетману» (97); «Пань Екимовичъ, асаулъ полковий стародубовскій, пожекгнался, въ походы отходя» (126); «Полковнику черезъ Якова цилорика позыченъ Военный Уставъ» (127)¹⁸;

2) назви осіб за належністю до певного роду військ: «туть были у капитана караулного Бориса Козмича Лебедникова, а одтоль попровадилъ насъ, и третую взявши шляпку, капитанъ-лейтенантъ Александръ Артеміевичъ Возницынъ» (58); «Сегожь числа брегадиръ Володимеръ Петровичъ Шереметевъ з своей команды драгунами, и пань Миргородскій зъ козаками зъ своихъ лагеровъ ночью рушили» (ДНХ-1, 184);

3) назви осіб, які пов'язані з військовою службою: «Обѣдали у отца Мойсея, капеляна войскового» (ДНХ, 35); «Писаны писма до ясновелможного, до пана Скоропадского, до судіи енер. пана Забѣлы, до пана Юркевича, до сотника воронежского П. Холодовича, да подъ 13-мъ числомъ до жены и до Стефана, такожъ до Косача писара судового и въ одинъ пакетъ включенные; подписанный на имя канцеляриста старшого войскового пана» (73); «доношеніе свое и другое куріеровъ Якима Савича Украинцова преображенского полку салдата, да Ивана Микифоровича Сенатского зъ товарищи вѣключилисмо, такождо прапорщика, въ Таркахъ будучого, писмо до енерала Кропотова отпустили оного» (ДНХ-1, 175–176); «Я обѣдалъ съ писаремъ суда генералного Ивановъ Піковцемъ у Ивана Жоравки» (ДНХ, 296); «Были у болного Танского и спрашивали его о сочиненіи духовной, которую и сочинить просиль писаря полкового Івана Янушкевича» (339). «Щоденник» засвідчує утворення назв «військових» професій від цивільних шляхом додавання до відповідного нomen атрибутивного кваліфікатора: «За переписку кошій поддячему артилерійскому 25 к.» (275); «За переписку челобитной писцу артилерійскому осадной комисарской Василю Григоріеву 20 к.» (278); «Братъ економа артилерійского Кирила Бѣлоровского, Иванъ, женился на дѣвицѣ служебной графа Румянцова» (290) та ін.

IV. Підгрупа назв військового побуту складається з таких мікрогруп:

1) назви військових одиниць – *полкъ, рота, корпусъ, гварнізонъ*: «Отданъ именный приказъ государевъ въ полки гвардіи, чтобъ никого, кромѣ маіоровъ Іосупова и Солтикова, не слушано» (3); «Посланъ чайникъ мѣдный въ 5 фунтовъ, которій дѣланъ Карпомъ Котляромъ, въ Глуховъ до доктора Бока, чрезъ капрала Дмитрія Минина, сына Чиркова, осмой роты капитана Неплюева полку гварнізонного глуховского» (24); «при кадетскомъ корпусѣ и въ крѣпости и по всемъ городѣ до 1-го часа по полуночи зажжены были иллюминаціи» (393); «Капитану Елисею Григорьевичу Пасинкову, глуховского гварнізону, позичены 20 р.» (406);

2) назви військових установ – *полковий судъ, военний коммисаріатъ, канцелярія*: «Объявленъ писаремъ суду полкового пань Стефанъ Косачъ» (33); «Быль

¹⁸ Про найменування військових звань дет. див.: Денисюк В. Субстантивати як результат когніції людини (на матеріалі «Щоденника» генерального хорунжого Миколи Ханенка)... С. 165–236.

у оберъ штеръ крикъзъ комиссара Панина и ему-жь вручилъ листъ гетманскій и указъ зъ главного военного комиссариату» (ДНХ-1, 171); «При оныхъ салахъ бывшего пристава съ слободы Злинки Матвія и пашпортъ, у него бывший зъ губернской смоленской канцелярії, квитъ индукторскій, и карту сотника случайнаго пропускающую при моемъ извѣстїи въ полковую стародубовскую канцелярію отправилъ» (193) та ін.;

3) назви військових документів: «прибыль зъ Глухова панъ прапорщикъ зъ печатными указами его императорскаго величества о наслѣдствїи и зъ формами присягъ, такожъ и зъ унѣверсаломъ рейментарскимъ» (ДНХ, 33–34); «Въ сенатѣ былъ съ Гудовичемъ призыванъ за табель о рангахъ» (265); «вручены отъ насъ 2 копии грамотъ гетману Хмелницкому на права и волности, другой – шляхтѣ малороссійской [...]; тако-жь копія прошенія нашего о бытїи въ Батуричѣ резиденціи [...], и меморіалу здесь, въ Москвѣ, о дѣлахъ малороссійскихъ графу Розумовскому сообщенного; такожъ списокъ пактъ гадяцкихъ» (457); «Ездили рано до графа Кирила Григоріевича Розумовского и презентовали ему 3 книги: двѣ Статута литовского по руску и по полску печатные, третью – Статуты коронные, да трактатъ зъ Полщею 1686 году учиненный, которимъ уступлена полякамъ тогочная Украина» (462) та ін.;

4) назви *війни* як явища: «Первій съ объявленіемъ войны, ежели войско посланное къ Терку не будетъ возвращено» (ДНХ-1, 190–191); *битв*: «Былъ въ транжаментѣ въ наметной церквѣ молебень благодарственный въ воспоминаніе баталїи и полученной надъ шведомъ подъ Лѣснимъ викторїи» (186); *родів військ*: «В семь походѣ которіе енерали и брегадири отъ кавалерїи и инфантерїи были, тихъ имена слѣдуютъ ниже сего» (187); «Генералу графу Чернишову отправовалось съ надлежащою, по его достоинству, церемонїею погребенїе и провождено тѣло пятма баталїонами отъ пѣхоты и кирасировъ до Невского монастыря» (ДНХ, 252) та ін.;

5) назва способу шикунання – *лава*: «брегадиръ Володимеръ Петровичъ Шереметевъ зъ своей команды драгунами, и панъ Миргородскій зъ козаками зъ своихъ лагеровъ ночью рушили, и, увойшовши одъ стану версть съ семь, якъ ишли лавами, такъ и ночевали» (ДНХ-1, 184) та ін.;

6) назви фортифікаційних споруд – *транжаментъ*, *крѣпость* та ін.: «Рано зъ ночлегу рушивши и мало уѣхавши, попасовали потомъ прибыли до транжаменту о обѣдней годинѣ» (ДНХ-1, 178); «Вотъ судно пришло отъ Дербенѣ до тренжаменту, на которомъ привезенъ писма квартирмистръ языковъ до комменданта Маслова одъ адмирала» (179); «когда прїѣзджалъ подъ городъ адмиралъ выпалено на бляковзу зъ 3 пушокъ» (188); «по обѣдѣ ѣздилъ къ млину и на Ивановку, а оттоль возвратясь, посилалъ за разскольщиками, чрезъ фарпость зъ свинными салами пропущенными» (193); «Поданы 3 доношенїя въ судъ генералный: 1-е о Корсаку стороны крѣпостей» (ДНХ, 487) та ін.;

7) назви місць стоянок військ – *лагерь*, *станъ*: «брегадиръ Володимеръ Петровичъ Шереметевъ зъ своей команды драгунами, и панъ Миргородскій зъ

козаками зь своїх лагеровъ ночью рушили, и, увойшовши одь стану версть съ семь, якъ ишли лавами, такъ и ночевали» (ДНХ-1, 184); «Рушивши государь, и вся армія зь по Дербенъ, и, не попасуючи въ обѣдъ, натягли одь стану о 8 версть на ночь» (Там само) та ін.;

8) назви предметів військових нагород – *ординъ, медалли*: «Его превосходительство, господинъ генераль и ордина Александра Невского кавалеръ, Семень Григоріевичъ Нарішкинъ прибылъ въ Глуховъ по полднѣ» (ДНХ, 37); «даны отъ военной коллегіи двомъ яицкихъ козаковъ старшинамъ золотые о коронаціи государыни медаллы не малые для ношенья на шеи на красной лентѣ» (457); «Тамъ-же въ дворцѣ по обѣдни видѣли мы помянутую старшину яицкую съ медаллами на шіи» (457–458) та ін.;

9) назви військової символіки – *знамя, флакъ*: «при знамѣ випалено разъ изъ пушки, но понеже мы на суднѣ не знали, хто и для чого стрѣляетъ, и шли прямо къ Дербенъ, теды повторе випалено зь пушки кулею; з чого порозумѣвшись мѣчманъ судна нашого, же поднялъ флаки не хто инный, тилко самъ государь здесь, и началъ судно къ чернямъ керовати, а на другомъ суднѣ поспущено пароси» (ДНХ-1, 181).

Отже, діапазон тогочасної військової лексики генетично досить розгалужений та відображає характер міжмовних контактів. Багато слів, успадкованих із західноєвропейських мов, під час історико-етимологічних досліджень ще вимагають докладного «етимологічного маршруту». Тому локалізація мови-джерела, як і мови-посередника, конкретних шляхів і часу запозичення слова в окремих випадках може бути гіпотетичною.

Географічна лексика. Народна географічна лексика є однією з найбільш стійких груп української мови, що кодує в собі сприйняття простору в етнокультурному аспекті. Дослідження ландшафтної лексики презентовано переважно синхронним описом її функціонування в говірках за матеріалами експедицій. У діахронній україністиці є праці, присвячені описові географічної лексики писемних пам'яток різних періодів розвитку української мови. До таких досліджень, зокрема, належать «Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV–XV ст.» М. Худаша¹⁹, «Українські краєвиди XVI–XVIII ст.» Г. Дидик-Меуш та О. Слободзяник²⁰, розділ «Назви місцевостей, рельєфу» П. Чучки в колективній академічній монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія»²¹.

Ландшафтна лексика, зафіксована у щоденникових записах, досить різноманітна, проте набір лексем за кількістю все ж таки значно поступається сучасному складові цієї тематичної групи в українській мові. Дослідження пам'ятки

19 Худаш М. Л. Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV–XV ст. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. Т. 5. С. 143–158.

20 Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово. Текст. Словник. Львів, 2015. 384 с.

21 Чучка П. П. Назви місцевостей, рельєфу. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / за ред. В.М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1983. С. 181–186.

писемности I половини XVIII ст. дало змогу виявити номінації ландшафту, що існували в мовленні українців східнополіського регіону, а також історично українських земель (Стародубівщина), і позначали земний та водний простір, рослинні масиви.

Зауважмо, що географічні номінації у «Щоденнику» не мають при собі пояснень, можливо, ці найменування були добре відомими не тільки М. Ханенкові, а й потенційним читачам.

Серед елементів природного середовища провідну роль відіграє рельєф, оскільки саме рельєф не тільки визначає кліматичну диференціацію, а й істотно впливає на розподіл по земній поверхні ґрунтового та рослинного покриву. Назви на позначення особливостей земної поверхні в тексті пам'ятки можна об'єднати в чотири підгрупи: 1) назви нейтрального (рівнинного) рельєфу; 2) назви негативного (низинного) наземного рельєфу; 3) назви позитивного (височинного) рельєфу; 4) назви, які стосуються відношення земної поверхні до водної.

1) Назви нейтрального (рівнинного) рельєфу. До цієї групи належать лексеми: *луг* 'низина, поросла лісом' (СУМ IV, 552): «Послѣ полдня три полки салдацкіе, на лугу, подлѣ дворца лѣтного, одправовали екзерцицію» (ДНХ, 71); «потомъ былъ у князя Шаховского, который команды своей, полку конной гвардіи, два шквадроны, презентоваль [...] на лугу подлѣ лѣтного дворца» (74–75); *поле* 'безліса рівнина, рівний великий простір' (СУМ VII, 61): «Сего числа зъ лукинцями розехали поле за Ворою» (ДНХ, 116); «Рано былъ у мене п. Думитрашко, сотникъ березанскій, а по обѣдѣ проезжалъся я въ поле» (154). Зауважмо, що лексема *поле* реалізує, окрім наведеної, передусім семантику 'значна площа чи ділянка землі, спеціально відведена під що-небудь' (СУМ VII, 61); *степ* 'великий безлісий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату' (СУМ IX, 686): «Прибыли на обѣдъ до села Глотова. Одтоль вѣехавши, ночовали въ степу, одехавши 17 версть» (ДНХ, 7); «Привезено зъ степу возовъ 14 сѣна» (33); «Господинъ полковникъ далъ мнѣ два стоги сѣна, которые на степу показани чрезъ армаша» (101) та ін.

2) Найменування позитивних форм рельєфу: *гора* 'значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень' (СУМ II, 124): «Шафналови будинки зъ тесаного камені, вышше всѣхъ жилищъ подъ горою, гдѣ зъ горѣ текуть води преизбытніе зъ камяня» (ДНХ-1, 176); «Гори зась тіе не всѣ ровніе, едно барзо високіе, другіе молонижшіе, а за першими горами инне превисокіе, видать на которихъ зимою и лѣтомъ лѣжать снѣги» (178). Фіксуємо і контексти, у яких номен *гора* входить до складу пропріатива: «Остапу Кочану дано на деревню для дѣланя коляски 30 к., чернцю зъ Святыхъ Горъ 1 р.» (ДНХ, 127); «повечерявши въ дворцѣ монастырскомъ на Поповой Горѣ, прибыли ночью въ Кузнеци и тамъ ночовали» (140); *могила* 'високий насип на місці давнього поховання' (СУМ IV, 772): «Сего числа зъ лукинцями розехали поле за Ворою и онымъ перегонского часть ґрунта уступлена за Могилою Дѣвкою» (ДНХ, 116).

Відношення земної поверхні до водної представлено назвами частин суші, розташованої при водних об'єктах: *берег* 'край землі, що межує з поверхнею річки, озера, моря' і 'суходіл, територія, що прилягає до річки, озера, моря' (СУМ I, 158): «війшовши на берегъ, немедля помаршировали до лагеру» (ДНХ-1, 182); *острів* 'ділянка суші, оточена з усіх боків водою' (СУМ V, 789): «Заданою намъ одъ Бога поноюсю къ Дербенѣ погодою поишли, и первіе минули островъ, зовемій Чечень» (ДНХ-1, 179–180) та ін.

Значну групу географічної лексики становлять найменування водного простору, куди входять здебільшого загальновідомі слова: 1) назви водних об'єктів – річка, озеро, ставок, море: *море* 'частина океану – великий водний простір із гірко-солонною водою, який більш-менш оточений суходолом' (СУМ IV, 802): «25 числа, когда зъ горъ великій повсталъ вѣтеръ, тое назначенное намъ судно вали на морѣ разбили» (ДНХ-1, 175); «Превеликая погода была изъ моря и наводненіе весь день» (ДНХ, 279); *озеро* 'природна або штучна заглибина, наповнена водою' (СУМ V, 653): «Посланъ приказъ до войта лѣсконозкого о взиманіи половины рыбы зъ 7 озеръ лѣсконозкихъ» (ДНХ, 473); *став* 'водоймище (у природному чи штучному заглибленні) з непроточною водою; місце розлиття річки, струмка перед загатою' (СУМ IX, 624): «Противъ сего числа ночью превеликая пришла вода на греблю нашу городискую и сего дня весь день велакая вода безперерывно на всѣ ставы ишла» (ДНХ, 198); *ріка* 'водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'я до гирла' (СУМ VIII, 574): «По службахъ была процессія на рѣку и по одправленномъ водосвятіи, палено зъ 7 пушекъ, также и три сотнѣ» (ДНХ, 34); «Слушали обѣднѣ въ церкви св. Варвары, а потомъ какъ генераль, такъ и прочіе гг. великороссійскіе и малороссійскіе пошли за процессією церковною къ водосвятію на рѣку, где устроень былъ полкъ глуховского гварнѣзону и сотня глуховская и пушки поставлены» (ДНХ, 131); 2) назви частин річки: *устя* 'місце, де річка впадає в океан, море, озеро або в іншу річку; кінець нижньої течії річки' (СУМ X, 503): «Пливучи самимъ великимъ моремъ, зъ далека видѣли превисокіе усмеєвскіе и тавлинскіе гори, гдѣ и деревнѣ видать было, одъ войскъ государевихъ попаленные, далее минули устіе Усмей» (ДНХ-1, 180); *вершина* 'початок, верхів'я яру та ін.' (СУМ I, 337): «въ сихъ числехъ надъ тою жъ рѣкою в вершинѣ другой рѣчки, зовемой Аграханъ, заложенъ городокъ земляный, и названъ городъ Святаго Креста» (ДНХ-1, 185–186); 3) назва ділянок водних об'єктів за призначенням: *канал* 'наповнене водою штучне річище для судноплавного сполучення між водоймищами, зрошування ґрунтів, осушування боліт, відводу або стоку води' (СУМ IV, 86): «Въ началѣ 9-го часа предъ полуднемъ изволила ся і. величество воспріятъ маршъ до каналу Ладожского сухимъ путемъ» (ДНХ, 68); 4) назва заток: *залива* 'діал. взагалі простір, покритий водою' (СУМ III, 183): «мы тако жъ по-

чари Українцовъ зъ товарищи, и Іванъ Михайловичъ человекъкъ Нарішкина, всѣли и пошли заливою одъ транжаменту въ которой за неспособною погодою на якорѣ ночовали» (ДНХ-1, 180); «Рано зъ заливи вѣшли на море, але за противною погодою въ путь свой ити тилко ходили Реемъ, и ту сѣли противъ Терку, якорь бросивши, ночовати, гдѣ превеликіе волни на судно били и многіе з насъ барзо хоровали» (Там само). «Щоденник» засвідчує проникнення в українську мову з тюркських номена *колтук*. Одноразова його фіксація слугує підтвердженням «екзотичного» характеру лексеми і водночас неприйняття її лексичною системою тогочасної української мови. В «Етимологічному словнику тюркських мов» знаходимо інформацію про те, що слово було полісемантом, одне зі значень якого – ‘(внутрішній) кут; затока’²²: «Заданною намъ одъ Бога поносною къ Дербенѣ погодою пойшли, и первіе минули островъ, зовемій Чечень, потомъ и флотъ, зъ тогожъ острову поднявшійся, подъ команду помянутого капитана Вельбое будучій, оминулисмо долетъ обехали колтукъ, въ которій рѣка Сулакъ впала» (ДНХ-1, 179–180).

Для позначення різних за походженням і призначенням водних об’єктів М. Ханенко послуговується іменником *вода* із загальною семантикою, який у формі О. в. синкретизує значення ‘будь-який водний простір’ та ‘шлях; спосіб пересування’; наприклад: «Рано зъ Бронницы судномъ пустившись, водою прибыль въ Новгородъ въ 10-мъ часу передъ полуднемъ [...]. Зъ Новгорода, хоча и противная была погода, вѣхаль въ 1-мъ часу по полудни и сь нуждою днемъ ехали водою» (ДНХ, 46–47).

Комплекс номінацій природних явищ презентований у «Щоденнику» однією назвою. На позначення насаджень із дерев різних порід М. Ханенко використовує слово *ліс* ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’ (СУМ IV, 552): «Писаны писма къ сотнику лохвицкому о дѣлѣ Остапа Никитенка зъ Кошовою, до попа лучанского Федора Андріева о лѣсѣ и о томъ-же и о де-чомъ другомъ до Івана Григоровича» (205).

Поza групами перебуває лексема *урочище* ‘ділянка, яка виділяється серед навколишньої місцевості природними ознаками’ (СУМ X, 483). Аналізований «Щоденник» підтверджує функціонування її зі збереженою в українській мові семантикою: «Пройшовши урочище Количи, гдѣ противъ деревнѣ Буяна вода добрая была, переправлялись чрезъ камяній мостъ на урочищи Уллучи» (ДНХ-1, 185).

Географічна лексика, зафіксована в пам’ятці, є питомою, активно вживаною, яка майже не зазнала змін семантичної структури в напрямку до сучасної української мови. Тюркізм *колтук* перебував на периферії лексичної системи української мови XVIII ст. і, відповідно, не ввійшов до нормативного сучасного українського лексикону.

Музична лексика. В українському мовознавстві є низка досліджень про формування та функціонування музичної лексики (праці О. Горбача, В. Німчука, І. Чепіги,

22 Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные) / авт.: Л.С. Левитская, А.В. Дыбо, В.И. Рассадин. Москва, 2000. Т. 6. С. 51.

С. Булик-Верхола, О. Кровицької²³). Однак неможливість за один раз охопити дослідженням усі пам'ятки диктує необхідність розширити корпус текстів, що дасть змогу простежити становлення не тільки звукової форми тієї чи тієї термінолексми музичної сфери, а передусім її семантичного наповнення. Важливим у цьому аспекті видається звернення до щоденникового дискурсу, зокрема до записів М. Ханенка. Автор, як світська особа, звертає увагу й на менш важливі обставини тієї чи тієї події, лексичне оформлення яких дає матеріал дослідникам історії української мови для вивчення розвитку її лексичного складу. «Щоденник» засвідчує як розширення сфери застосування музичної термінології, так і входження до її складу запозичень.

Виписані методом суцільної вибірки лексеми об'єднано в групи за тематичним принципом:

1) назви музичних інструментів: «музыка жалобно играла и въ барабаны чрезъ сукно бито» (ДНХ, 86); «Турки ввечеру и вночь долго отправляли свои молитвы зъ музикою своею и бубнами ради байрама» (137); «потомъ показавъ ему жъ лѣтаври и музику полковую и сотенные знамена» (141); «на карауль гвардія въ барабаны и съ музиками отдавали честь» (367); «по обѣдни поздравляли пущечною палбою и музиками и барабанами отъ полковъ государиню» (463);

2) назви музичних колективів: «Сего числа [...] даны [...] капеллѣ пана Корсака червоній золотій» (27);

3) назви музичних професій: активно функціують синонімічні словотвірні варіанти *музикант* і *музика* 'той, хто грає на якомусь інструменті', перше з яких запозичене з латинської мови, тимчасом як збереження другого з наголосом на передостанньому складі в українській мові мотивоване польським впливом²⁴: «Публикація по всѣмъ Пітербурхѣ чрезъ лѣтаврщикова и трубачей о имѣючомъ быть погребеніи» (ДНХ, 2); «барабанщикамъ 10 коп.» (19); «Сего числа бывшимъ на квартерѣ моеи музікамъ кievскимъ даны 20 к., трубачамъ кievскимъ же 40 к.» (27); «Музиканту отданы остальныя за дворѣ купленный денги 18 р. 32 к.» (100); «Дано бандуристамъ 20 к.» (119); «Музікамъ 20 к.» (128); «Антоній музікантъ прибыль въ Глуховъ» (203); «Трубачамъ и музікантамъ даны 2 р. (237); «вечеромъ были у насъ дворцовый бандуристъ слѣпый и два скрипщісты комнатные» (266); «Музіканты придворніе были у насъ» (299); «Приходиль звать

23 Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології. Мюнхен, 1965. 40 с.; Німчук В.В. Лексика давньоруської мови. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1983. С. 29–163; Чепіга І.П. Книгодрукування, мистецтво. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1983. С. 456–461; Булик-Верхола С.З. Зародження наукової музичної термінології української мови в XVI–XVIII ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Проблеми української термінології, 2014. № 791. С. 98–101; Булик-Верхола С.З. Українська музична термінологія XVI–XVIII ст. *Мова та її функціонування. Вісник Львівського університету*: Серія філологічна, 1995. Вип. 7. С. 45–47; Булик-Верхола С.З. Формування і розвиток української музичної термінології: автореферат дисертації. Львів, 2003. 20 с.; Кровицька О. Лексика на означення понять, пов'язаних з музичним мистецтвом. *Українська історична та діалектна лексика*. Київ: Наукова думка, 1985. С. 44–51.

24 Чепіга І.П. Книгодрукування, мистецтво... С. 458.

нась кь себѣ кь завтрешнему дню на свадьбу Стефанъ Васильевъ, комнатній музикантъ» (300). Творення *potina agentis* за допомогою суфікса *-ist* (*скрипцистѣ*; нова українська мова успадкувала словотвірні варіанти *скрипач* і *скрипаль*) демонструє вироблення словотвірного нормативного варіанта. Як зауважує І. Чепіга, у досліджуваній період від питомого кореня *скрип-* «агентивна назва утворюється за допомогою суфікса *-ник*»²⁵. За спостереженнями О. Кровицької, для української музичної лексики XVI–XVII ст. два-три словотвірні варіанти були нормою²⁶. «Щоденник» засвідчує адаптаційні процеси в запозиченнях. Зокрема хитання в морфологічній репрезентації роду, позначене польськомовним впливом, спостерігаємо в іменнику *бандурист* – *бандуриста*: «Потомъ были мы оба въ дворцѣ и заходили до бандуристы слѣпго Матвѣя Ѳедорова» (340).

У тексті «Щоденника» виявлено атрибутиви-конкретизатори із вказівкою на особливості виконання – малим складом у невеликих приміщеннях. Наведені контексти засвідчують атрибутиви *дворцовый, придворный, комнатный* як синоніми. До них належить також усічена форма прикметника *камерный*, за допомогою якого утворено складний іменник: «по полудни былъ у насъ перво каморъ-музикантъ Василь Стефановъ» (ДНХ, 440).

У цій підгрупі спостерігаємо й метонімію, унаслідок якої назва музичного інструмента переходить на виконавця: «Посоль китайскій, которій зъ свитою своею ездилъ до Пітергофа и до Кронштату, возвратилъся оттуду на яхтѣ дворцовой, на которой трубачи зъ лѣтаврами играли» (53–54).

Розширює групу назв осіб за специфікою діяльності і субстантиват *пѣвчий* – як приклад набуття лексею «світськості» унаслідок позамовних чинників: «Въ вечеру были у духовника государыни цесаревны и у пѣвчихъ» (82); «Послѣ полдни у насъ были пѣвчій Гаврило Головня съ женою» (296); «музыка вокальная и инструментальная, купно съ пѣвчими придворными, играла» (419); «по обѣдѣ долго проседѣли при музикѣ и пѣвчихъ» (437).

Поповнили цю підгрупу лексеми *кастратъ* і *басистъ*, що номінували осіб із відповідним діапазоном голосу: «До столу играла музыка зъ пѣніемъ дамъ и кастратовъ» (57); «дѣвки италіанки и кастратъ при музикѣ италіанской-же пѣли презрядно» (254); «Похоронили въ Невскомъ монастырѣ басиста дворцовой пѣвческой музыки, іеромонаха Іоасафа, вчора скоропостижно умершого» (277–278). Утворені ці номени суфіксальним способом, однак якщо для другого мотиваційною основою є різновид голосу, то для першого – операція, результатом якої є позбавлення осіб чоловічої статі здатності давати потомство задля збереження дитячого голосу. В українській мові слово *кастрат* усталилося тільки зі значенням ‘той, кому видалили статеві залози’, розвинувши з часом і переносне ‘нікчемна особа, від якої немає користі’ (СУМ IV, 115); сучасний «Словник української мови» кодифікує цю лексеми з такою ж семантикою²⁷. Історичні словники української мови не кодифікують

25 Там само. С. 459.

26 Кровицька О. Лексика на означення понять, пов’язаних з музичним мистецтвом... С. 49.

27 Словник української мови: у 20 т. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=40883&page=1291>.

цього, хоч про те, що слово було відомим українській мові II половини XVII ст., свідчать перекладні лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського²⁸.

У тексті «Щоденника» виявлено назви дії / опредмеченої дії – *музика, піниє, забава*: «Въ исходѣ-же 5-го часа по полудни [...] выпалено зъ 45 пушокъ и музыка камерная играла» (ДНХ, 67); «До столу играла камеръ музыка, и дамы спѣвали» (84); «Въ сей Рождества Господня день по всенощномъ и утренномъ пѣнни» (187); «по обыкновенію, какъ вехала оная сватба, при играни полковой стародубовской музыки, въ Городокъ и въ домъ, то начали банкетовать, что продолжалось при звычайныхъ веселныхъ забавахъ» (222); «Послѣ обѣда музыка играла по италіанску» (474). Зауважмо, що завжди «світську» семантику в тексті пам'ятки реалізують особово-родові форми дієслів *играти, співати* та відмінкові іменника *игранє*; іменником «пѣнне» автор послуговується для номінування як церковного, так і світського співу.

Активно вживаним є музичний термін *опера*: «Рано и на обѣдѣ были въ дворцѣ, а по полуднѣ въ комедіалномъ домѣ на оперѣ, которая чрезъ нѣсколько годинъ въ дѣйствіяхъ продолжалась» (272); «Въ вечеру начавшаяся въ комедіалномъ домѣ опера о Сципіонѣ продолжалась до 12 часа по полудни» (284); «Въ вечеру была въ комедіалномъ домѣ опера о Титѣ» (294); «была опера въ комедіалномъ домѣ изъ гисторіи Митридата» (309); «По полдни въ комедіалномъ домѣ отправовалась опера, называемая “Пастораль”» (382).

Найбільшу частотність уживання має термін *музика*. У досліджуваному «Щоденнику» фіксуємо його як самостійну одиницю, так і у сполученні з атрибутивами, що конкретизують форму реалізації цього мистецтва, спосіб виконання та ін.: «Обѣдали Гамаліи, а послѣ обѣда Троцкій и Лука Марковичъ были, и другіе гостѣ гуляли зъ музикою» (122); «пробавили при играню музыкъ войсковой и гражданской, также при пушечной палбѣ, до позна» (237); «духовные персоны обѣдали у другихъ столовъ, при игралной италіанской музыки» (244); «Послѣ полдня былъ въ дворцѣ куртагъ, а въ вечеру публѣчная ужина при вокальной и інструментальной музыкѣ» (247); «послѣ обѣда были въ комедіалномъ домѣ на оперѣ италіанской, на которой и дѣвки италіанки и кастратъ при музыкѣ италіанской-же пѣли презрядно» (254); «по обѣдѣ вся музыка інструментальная играла» (471). Усі контексти з лексемою *музика* засвідчують експліцитну чи імпліцитну метафоризацію.

Іхтіологічна лексика. Назви риб належать до загальної групи – «лексика рибальства». В україністиці їй присвячено достатньо праць, у яких з'ясовано переважно етимологічні (В. Коломієць, Р. Міняйло²⁹) та діалектні (І. Ліпкевич³⁰,

28 Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1973. С. 114, 506.

29 Коломієць В.Т. Происхождение общеславянских названий рыб. Киев: Наукова думка, 1983. 159 с.; Міняйло Р. Индоевропейські праоснови в українській рибальській лексиці. *Філологічний часопис* / гол. ред.: Зелінська О.Ю. Умань: ВПЦ «Візаві», 2019. Вип. 1 (13). С. 81–88.

30 Ліпкевич І.Г. Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпрянщини: дисертація. Запоріжжя, 1993. 246 с.

Р. Міняйло³¹, Т. Тищенко³²) характеристики цих номенів. Попри досить докладну розробленість проблеми іхтіологічної лексики в українській мові, Р. Міняйло переконаний, що «вагомий доробок учених на ниві мовного світу рибальства потребує належного осмислення та впорядкування, адже вербальна інтерпретація залежить не лише від об'єктивної характеристики, а й від уявлень про об'єкти та явища, пов'язані з досвідом минулих поколінь»³³.

Цей факт стає очевидним тоді, коли порушити проблему функціонування іхтіологічної лексики в діячності. З'ясується, що джерельною базою слугує традиційний ілюстративний матеріал, узятий із вторинних джерел – словників або академічного видання «Історія української мови. Лексика і фразеологія». З цього, отже, можемо висновувати, що чимало українських писемних пам'яток залишилися «за бортом» під час студіювання іхтіологічної лексики, що пояснює «білі плями» в неповному реєстрі таких номенів, їхніх дериватів, змін у семантичній структурі та ін.

Контексти досліджуваного «Щоденника» засвідчують активність номена *риба* 'водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою' (СУМ VIII, 526). Спостерігаємо текстово-вербальну субституцію, оскільки М. Ханенко знався на тому, яку саме рибу він придбав чи йому принесли в дарунок, але для її позначення скористався не спеціальною назвою, а загальною – *риба*. Зазвичай у контекстах реалізована «тваринна» семантика; наприклад: «На рибу, рижки и проч. 5 копѣекъ» (ДНХ, 13); «Зъ Майстрату обослано рибою и хлѣбомъ» (14); «Полковникъ позавчера обослалъ рибою» (30); «Заплачено за медь и рибу, зъ Погари привезенные, 18 к.» (41); «Пріехалъ рано до Іжори, и тутъ за рибу дано 5 к.» (47); «За рибу 8 к., за миски поливаные въ доплатку прежде данного задатку еще дано 10 к.» (116); «Привезено рыбы зъ Новгородка купленной, а зъ Клеветъ отъ Федора Мануйловича въ даръ присланной, небольшое число» (184); «Посланъ приказъ до войта лѣсконозкого о взиманіи половины рыбы зъ 7 озеръ лѣсконозкихъ чрезъ смотрителя стану роговского Алексія Даниловского» (473) та ін., яку зрідка конкретизує атрибутивний кваліфікатор *свіжа*, наприклад: «Обослалъ насъ судія енералный г. Лисенко свѣжою рибою» (ДНХ, 209).

Частина контекстів, де генеральний хорунжий перераховує напої та продукти, засвідчує зміни в семантичній структурі лексеми *риба*, оскільки тут спостерігаємо розщеплення загальної семантики 'водяна хребетна тварина' на два значення – 'водяна хребетна тварина' і 'продукт, із якого шляхом варіння, смаження, холодіння та ін. приготують страву', наприклад: «Гостей принималъ у

31 Міняйло Р.В. Особливості суфіксального творення назв риб в українських говірках. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Кривий Ріг: Вид-во КДПУ, 2011. Вип. 6. С. 349–357.

32 Тищенко Т. Номінація риб у говірках Східного Поділля. *Мовознавчий вісник: збірник наукових праць / відп. ред. Г.І. Мартинова*. Черкаси, 2010. Вип. 10. С. 94–101.

33 Міняйло Р.В. Рибальська лексика в студіях українських науковців. *Термінологічний вісник*, 2019. Вип. 5. С. 274.

себе ради именинь, на которое припятіє розышлось за вино, за рибу и прочое, до столу купованное, 8 р.» (85); «За рибу 6 к., на зеля, перець и оливу 6 к.» (113); «Обослалъ насъ Тройцы-Сергіева монастыря келарь отецъ Феофанъ Чарнуцкій, чрезъ племѣнника своего, канцеляристу войскового, Прокопа Чарнуцко-го хлѣбомъ, медомъ, пивомъ, мясомъ и рибою» (415) та ін.

Зрідка контекстуальне оточення дає змогу припустити, що номен *риба* функціює зі значенням ‘страва, приготовлена з риби’: «Былъ у мене рано Слоуцкій зъ хлѣбомъ, рибою и питьемъ и у мене-жь обѣдалъ» (166), хоч, звісно, рибу могли приготувати вже й після приходу.

Звертає на себе увагу використання номенів на позначення конкретних видів риби: вони функціують або самостійно, або в сполученні з лексемою *риба*, що створює надлишковість, оскільки маємо дублювання інформації, коли семантична структура найменування конкретної риби включає в себе й загальне значення цього роду. Проте для української мови досліджуваного періоду це було звичним і нормативним, особливо для текстів ділового стилю, де традиційно для передачі датування послугоувалися конструкцією з гіперо-гіпонімічними відношеннями, як-от: *мѣсяця декабрия* та ін. Часто трапляються квантитативні (зумовлено веденням обліку фінансів) та зрідка – квалітативні конкретизатори, що вказують на спосіб приготування (*вялая*) чи стан (*свіжий, живая*) риби. Такі контексти дають інформацію про розвинений рибний промисел на північних українських землях, зокрема на Східному Поліссі, а також засвідчують, які види риби водилися у водоймах у I половині XVIII ст. і як їх називали – *білизна, вюнь, лящъ, сомъ, карась, коропъ, окунь, ирука, язинъ* та ін.: «за два соми дано 60 копѣекъ» (ДНХ, 11); «дано житной муки полусмакъ, безмѣнь сала, безмѣнь соли, крупъ ячныхъ два безмѣна, риби вялой чотири лящи» (23); «За сѣмъ щукъ рибы 55 к.» (30); «подданные пана сотника полкового дарили насъ рыбою и вюнами» (34); «Маляру, который отдѣлалъ шафу совѣмъ уже, дано доплатки 80 к., Евтушку кравцю на шовкъ 4 к., за щуки и окунѣ рибу 22 к.» (40); «Пріездилъ ко мнѣ Петко зъ женою въ Перегонъ, и принесъ сома свѣжого» (112); «Енералу отнеслъ рыбы щукъ 20» (113); «Въ Новгородку за рибу карасѣ 3 к.» (114); «Писано до Стефана и одправлена на подводѣ въ Перегонъ [...] рибы язиновъ 3, лящовъ 2, судаць 1» (116); «Прислано отъ одного чоловіка 2 лящи, отъ Василя Котляревича 10 лящовъ, одъ хоружого Данченка, щукъ 9» (121); «Обослалъ насъ судія енералный г. Лисенко свѣжою рибою, а п. Іванъ Гамалія трома карасями» (209); «Сего-жь числа помянутые свѣжіе и сухіе яблоки и дулѣ, соль и вялая риба, сомъ, коропъ и лящъ» (234); «Привезены зъ Лѣсконогъ 26 лящовъ, бѣлизнь 4 и одинъ сомъ» (488). Аналізовані номени презентують тогочасну українську мову; пор.: укр. *лящовъ* – рос. *лещей*, укр. *коропъ* – рос. *карпъ*.

М. Ханенко фіксує і досить рідкісні назви риби. Зокрема йдеться про лексему *білизна*, яку Є. Тимченко тлумачить як ‘назва дрібної риби різного гатунку’ та дає ремарку «збірне», наводячи єдиний приклад зі «Щоденника»³⁴. За дани-

34 Історичний словник українського языка / за ред. Є. Тимченка. Харків; Київ, 1930. Т. I. Вип. 1. С. 170.

ми «Історичного словника білоруської мови», номен *белизна* з таким значенням відомий від кінця XVII ст. (ГСБМ 1, 266). Лексему *білизна* успадкувала нова українська мова ‘рыба, *Aspius garax. (Agas)*’³⁵ (Гр. I, 64), продовжує вона функціювати як омонім у сучасній українській мові: *білизна*² (*aspius aspius*) ‘хижа прісноводна промислова риба’ (СУМ I, 181). Білоруські тлумачні словники з таким значенням лексеми *белизна* не кодифікують. Цю особливість підкреслює В. Усачова, яка фіксує деривати кореня *běl- із суфіксом -izna тільки в українській (‘назва дрібних риб різних видів’, ‘жерех’) та в польській мовах³⁶.

Засвідчує «Щоденник» М. Ханенка суфіксальний дериват кореня *яз-* – *язинь*, відсутній у реєстрах історичних словників східнослов’янських мов; пор.: *язь*¹ ‘прісноводна риба сімейства корошових’ (ГСБМ 37, 307). «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка підтверджує функціонування суфіксальних і флективних похідних кореня *яз-* у новій українській мові: *язюк, язя, язь* ‘рыба: *Leuciscus idus*’ (Гр. IV, 537). У сучасній українській мові функціює тільки фонетично адаптований іхтіономен *в’язь*² ‘прісноводна риба родини корошових’ (СУМ I, 798).

Тож щоденникові записи генерального хорунжого М. Ханенка є надійним джерелом вивчення особливостей формування лексичного складу української мови, що дає змогу простежити та удокладнити лінгвальні параметри розвитку таких малопоширених у текстах груп лексики, як іхтіологічна.

Назви напоїв. Не всі групи лексики української мови знайшли належне висвітлення в діахронній лінгвістиці. Як слушно зауважив С. Яценко, «назви напоїв – майже зовсім не вивчена група номенів староукраїнської мови». Дослідник критикує академічне видання «Історія української мови. Лексика і фразеологія» за те, що цій групі відведено всього пів сторінки, та й то проілюстровано прикладами тільки з XVIII ст.³⁷ Значимо, що назви напоїв були об’єктом діахронійних студій З. Козиревої, О. Крижко (на матеріялі козацьких літописів кінця XVII – початку XVIII ст.), С. Яценка³⁸.

Засвідчені у «Щоденнику» найменування об’єднують у дві групи: 1) назви хмільних напоїв; 2) назви безалкогольних напоїв. О. Крижко, наприклад, у літописах зафіксувала такі назви хмільних напоїв: *брага, вино, водка, горілка, лікер, мед, наливка, пиво, сикер, уксус*. Вона зазначила, що більшість лексем запозичена з інших мов³⁹. Саме тому цінним видається звернення до щоденникового

35 Словарь української мови: у 4 т. / за ред. Б.Грінченка; репринт. вид. 1907–1909 рр. Київ, 1996–1997 (далі в тексті – Гр.).

36 Усачова В. В. Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь. Москва: Индрик, 2003. С. 57.

37 Яценко С. Назви хмільних напоїв в українській мові XIV–XVII ст. *Українська мова*, 2009. № 2. С. 49.

38 Козырева З. Г. История названий продуктов питания и пищи в украинском языке: автореферат диссертации. Киев, 1984. 25 с.; Крижко О. А. Развитие семантики побутовой лексики украинских летописей конца XVII – начала XVIII столетия (назвы їжі, напоїв, продуктів харчування): автореферат диссертации. Київ, 1997. 17 с.; Яценко С. А. Назва продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV–XVII століть: автореферат диссертации. Київ, 2009. 22 с.

39 Крижко О. А. Развитие семантики побутовой лексики украинских летописей конца XVII – начала XVIII столетия (назвы їжі, напоїв, продуктів харчування)... С. 9.

дискурсу, прерогативою якого була не так загальна поширеність авторських нотаток, як функція особистого хронотопного, фінансового, адміністративно-ділового, комунікативного і соціально-диференційного контролю. М. Ханенко належав до тодішньої інтелектуальної еліти українського суспільства. Йому, згідно із записами, тривалий час довелося проживати в Санкт-Петербурзі, що стало однією з детермінант його «лінгвальної місії» для української мови.

Досліджувана пам'ятка дає підстави говорити про широкий арсенал напоїв, до того ж хмільні кількісно переважають. М. Ханенко занотовував не тільки загальні назви, а й диференціатори, що вказували на місце та матеріал виготовлення напою, його гатунок, колір. «Щоденник» фіксує активність деяких лексем, що свідчить про поширеність та вподобання споживачів напоїв у I половині XVIII ст. Зрозуміло, що різні алкогольні напої мали різне територіяльне поширення, причиною чого був передусім матеріал, з якого виготовляли ці напої. Це, зокрема, й визначило культурно-гастрономічні вподобання етносу, що неозброєним оком помітно й нині. Незважаючи на те, що, наприклад, лексема *вино* 'виноград' і 'вино' була відома освіченим мовцям ще киеворуської доби⁴⁰, у староукраїнський період спостерігаємо активізацію її вживання з обома значеннями⁴¹, однак, за даними писемних пам'яток, саме «алкогольна» семантика домінує. До того ж кількість вина на українських землях була невеликою, його спеціально імпортували, а тому воно залишалося дорогим алкогольним напоєм, дозволити скуштувати який могли тільки багаті люди. Звісно, правомірно говорити і про територіяльну репрезентацію лексеми *вино*, оскільки на пограниччі з державами-виноробами нею активніше послуговувалися, аніж у центрі країни. Перебування частини українських земель у складі Російської імперії, яка проводила активну зовнішньоторговельну діяльність, залучення української еліти до розвитку багатьох галузей науки і виробництва зробили свою «лексикопоповнювальну» справу: представники козацької верхівки на чужині ставали першими українцями-сомельє нових напоїв, якими щедро пригощала Північна Пальміра, відтак і реципієнтами-вербалізаторами їхніх найменувань. Це чітко простежується у вербальній репрезентації цього напою на сторінках «Щоденника», де автор послуговується як однослівною, так і двослівною номінацією, другим компонентом якої слугує ад'єктив або субстантив, що кваліфікує напій або за забарвленням, або за країною виробництва, або за сортом винограду, з якого його виготовлено; наприклад: «Обослала хлѣбомъ, виноградомъ, виномъ и орѣхами панѣ Козмина Іакимовичева и панѣ Рогоуцкій хлѣбомъ, виномъ, календаремъ на 1731 годъ» (ДНХ, 13); «его милость панѣ Петръ Кулябка обослалъ мене хлѣбомъ, виномъ, медомъ и бараномъ» (21); «Прислала мнѣ панѣ подушечку, вина и проч., а я ей послалъ подушечку-жъ, кошеліокъ, аугет и дѣтямъ стіонжечки» (40); «За вино красное и бѣлое 75 к.» (6); «Сегожь числа графъ Сава Владиславичъ обослалъ мене виномъ краснымъ и водкою» (52); «За

40 Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1893. Т. I. С. 259.

41 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст./ відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1997. Вип. 4. С. 66–67.

чоботи Костѣ 30 копѣекъ, вина полинкового 3 кварта 24 копѣйки» (16); «Отправлено вино фронтиніакъ въ Глуховъ при писмѣ до пана Скоропадского» (42) та ін.

Звертає на себе увагу і факт послуговування номенами *водка* і *горілка*, що є додатковим підтвердженням вербалізації одного напою в мовній картині світу двох етносів. Дослідження В. Мойсеєнка змушують задуматися про етимологічну належність слова *водка* російській мові. Автор, зокрема, доводить її одночасне західнослов'янське походження, а закріплення в різних етносів – польському та російському – демонструє різними графічними варіантами⁴². Перекодування мовної свідомості на співрозмовника засвідчують контексти, у яких М. Ханенко описує комунікативну ситуацію з представниками тогочасного російського соціуму, де вживає лексему *водка*, до того ж тільки в окремих контекстах чітко кваліфікуючи її «національність», наприклад: «Сегожь числа графъ Сава Владиславичъ обослалъ мене виномъ краснымъ и водкою» (52); «Поддячему Федору Афанасіевичу Инихову данъ 1 р. и барилко водки» (52); «Графъ Мойсей Ивановичъ, графа Савы Владиславича племѣнникъ, прислалъ водки анкерокъ» (73); «за два штофа гданской водки 3 р.» (92) та ін.; та українського, де вже послуговується словом *горілка*, наприклад: «Лаврѣнь сторговаль у насъ 2 куфи горѣлки за 33 р. и далъ задатку 20 р.» (43); «Для поминокъ въ домъ того умершого священника станъ горѣлки и денегъ 1 р.» (101); «Данъ въ Случокъ на шинкъ станъ горѣлки Ісаку Мигаліонку» (113) та ін.

Традиційні для Руси напої *мед* і *пиво* теж займають свою нішу у щоденникових записях М. Ханенка: «Кушаль у пана полковника, и его милость панъ Петръ Кулябка обослалъ мене хлѣбомъ, виномъ, медомъ и бараномъ» (21); «Заплатилъ за медъ въ домъ братскій петропавловскій 70 к.» (34); «За меду 4 гарци 20 к.» (37); «Дано Василю 10 к., Алексію 4 к., на мясо 10 к., за медъ 8 к.» (там само); «Заплачено за медъ и рибу, зъ Погари привезенные, 18 к.» (40); «На мосту и въ крѣпости роздалось 10 копѣекъ, на медъ и пиво 7 к.» (13); «Пивовару за зварене пива и за хмѣль даны 30 к.» (28); «Туть въ Крестцахъ да въ Заяцовѣ на хлѣбъ, мясо и пиво 15 к.» (46); «Пошло на мясо, медъ, пиво, вино и проч. 4 р. 65 к.» (88); «На пиво и медъ 9 к.» (99); «За медъ и пиво у Івана шафара дано 96 к.» (101) та ін.

Назви деяких хмільних напоїв засвідчені спорадично, що підтверджує їхнє перебування на периферії цієї лексико-семантичної групи, як-от – *квасъ*: «туть розышлось на мясо, квасъ и проч. 14 к.» (94). Можливо, це через зміни в семантичній структурі, спричинені використанням цього продукту не стільки як напою, скільки як складника для приготування інших страв: «Рано зъ Бронницы судномъ пустившись, водою прибыльъ въ Новгородъ въ 10-мъ часу передъ полуднемъ; туть розышлось на хлѣбъ, медъ и уксусъ и проч. 35 к.» (46).

Окремі лексеми ілюструють асиміляційні процеси запозичень в українській мові, наприклад *мушкатель* і *канарсетъ*: «мушкатель: за бутелку мушкателью 30 к.» (54); «канарсетъ: За поланкирка канарсенту 6 р.» (92). Перша називає вид вина, зробленого з відповідного сорту винограду (мускат), а друга вказує на матеріал, з якого

42 Моисеенко В. *Водка*: русизм или полонизм? Историко-этимологический этюд. *Studia Slavica*, 2012. № 57 (2). С. 383–395.

виготовлено напій – цукор із тростини. Укладачі «Історичного словника білоруської мови» в реєстровому *канарь, конарь* виокремлюють два значення: 1) ‘цукор із тростини’; 2) ‘вид іспанського вина’; в ілюстративному матеріалі до другого значення подають сполучення слів: «Поклону полмисокъ кореня и фляшу вина канарь секту, которое куповали передь тымъ» (ГСБМ 15, 255–256).

Лексема *вишиніювка* – універбат складеного найменування цього напою *горілка вишневая*: «Быль рано въ коллегіи, по обѣдѣ у Інехова, и отнесены къ нему 2 бутелки вишиніювки, 1 водки» (ДНХ, 62). За спостереженням В. Горобця, у І половині XVIII ст. назва витіснила дериват чоловічого роду *вишняк*⁴³.

Назви безалкогольних напоїв репрезентовані в досліджуваній пам’ятці трьома одиницями – *чай, сік, молоко*. Зауважмо, що тільки лексема *сокъ* безпосередньо реалізує значення ‘напій, виготовлений із рідини та плодів рослин’. Атрибутивні-диференціатори дають підстави говорити про сік із берези та сік із (можливо) ягід смородини або ж граната, наприклад: «За пол-ока бѣлого соку 15 к., за сулейку чорного соку 20 к.» (ДНХ, 111). Для М. Ханенка це були звичні найменування, що не потребували додаткового коментаря. Номен *чай* у більшості уживань функціює зі значенням ‘висушене й оброблене листя рослини чаю, з якого готують ароматний напій’. Один раз цю лексему фіксуємо із синкретичним значенням: контекст засвідчує імпліцитність семи ‘ароматний напій із висушених листочків чаю’ в лексемі *чай* ‘чаювання’: «Рано прибыль въ дворець ісаевскій и тамъ послѣ чаю ездили по спорныхъ грунтахъ по-надъ Бозкою и Черемошною, тамъ же пообѣдавши отехали ко мнѣ всѣ въ Перегонь, где и ночовали» (ДНХ, 125).

Продуктом харчування тваринного походження, який, окрім приготування з нього інших продуктів, п’ють, є молоко. На цій підставі зараховуємо номен *молоко* до групи назв безалкогольних напоїв. М. Ханенко додатково вказує на головного споживача цього напою – дітей: «На молебствіє у Вознесенія 40 к., на молоко для дѣтей 3 к.» (ДНХ, 30).

У «Щоденнику» зафіксовано значну кількість назв напоїв, що функціювали в українській мові в першій половині XVIII ст. Квантитативний параметр свідчить про переважання групи назв хмільних напоїв, а структурний – однослівних номінацій над двослівними. Щоденникові записи засвідчують «лексикопоповнювальну» для української мови функцію їх автора, слугують першою фіксацією номінацій того чи того напою.

Отже, представлення навіть деяких тематичних груп лексики з тексту щоденникового дискурсу І половини XVIII ст. переконує нас у необхідності докладного дослідження «Щоденника» Миколи Ханенка, що дасть змогу дійти об’єктивних висновків про розвиток не тільки української лексики, а й української мови загалом.

43 Горобець В. Й. Продукти харчування, страви, прянощі, напої та пов’язані з ними поняття. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1983. С. 387.